

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.32782/1813-338X-2024.1.43>**Т. В. Явецький**

здобувач кафедри
права та публічного управління
ЗВО «Університет Короля Данила»
ORCID ID: 0009-0004-6612-8274

ГЕНЕЗА ПРИНЦИПУ ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ: ВІД ДАВНІХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ ДО СУЧАСНИХ ДОКТРИН

Стаття присвячена комплексному аналізу генези та еволюції принципу правової визначеності, що є наріжним каменем концепції верховенства права та однією з ключових вимог для європейської інтеграції України. У роботі досліджено історичні витоки цього принципу, починаючи з давніх цивілізацій, де його перші прояви були зафіксовані в таких джерелах, як Кодекс Хаммурапі та Закони XII таблиць. Визначено, що на ранніх етапах розвитку правова визначеність втілювалася переважно в передбачуваності покарання (принцип таліону) та стабільності писаних законів.

У період Античності, завдяки вченням давньогрецьких філософів, таких як Платон та Арістотель, ідея визначеності почала набувати філософського осмислення, відокремлюючись від невизначеності як хаосу. У римському праві цей принцип знайшов своє втілення в довгостроковості законів та чіткій регламентації процесуальних норм.

Розвиток ідей у Середньовіччі, Відродженні та Просвітництві, зокрема завдяки працям Томи Аквінського, Г'юго Гроція, Джеремі Бентама та Шарля-Луї Монтеск'є, сприяв формуванню теоретичної бази принципу. Філософи наголошували на доступності, зрозумілості та точності законів, виступаючи проти суддівської правотворчості та обґрунтовуючи пріоритет писаного права.

Особливий внесок у концептуалізацію принципу правової визначеності зробили ідеологи XIX–XX століть, як-от Альберт Дайсі та Фрідріх Гаєк, які інтегрували його в доктрину верховенства права. Їхні роботи підкреслили значення цього принципу для протидії свавіллям влади та забезпечення рівності всіх суб'єктів права. Додатково, аналіз поглядів Густава Радбруха та Ганса Кельзена дозволив розкрити багатоаспектність принципу, зокрема його зв'язок зі справедливістю та види невизначеності, що виникають у правозастосовній практиці.

У підсумку, стаття доводить, що принцип правової визначеності є результатом тривалої еволюції і включає в себе вимоги до законодавства (чіткість, стабільність, доступність) та правозастосовної практики (передбачуваність, відсутність свавілля). Розуміння цих аспектів має вирішальне значення для успішної імплементації європейських стандартів у правову систему України.

Ключові слова: правова культура, правове виховання, правова політика, норма права, заохочувальні норми права, правова визначеність.

Актуальність теми дослідження. Принцип правової визначеності є фундаментальним елементом верховенства права та європейських стандартів, які Україна прагне імплементувати. Принцип правової визначеності є фундаментальною складовою концепції верховенства права, без якого неможливе функціонування правової держави та забезпечення ефективного захисту прав і свобод людини. В умовах зростаючої ролі права як регулятора суспільних відносин, питання правової визначеності набу-

ває особливої ваги, адже саме вона гарантує передбачуваність правозастосування, стабільність законодавства та довіру громадян до правової системи.

Актуальність обраної теми зумовлена потребою у переосмисленні витоків, еволюції та змісту принципу правової визначеності в історико-правовому контексті. Це важливо для глибшого розуміння його сучасного значення та ролі у правотворчості й правозастосовуванні. Особливої уваги потребує аналіз генези

цього принципу від перших спроб фіксації правових норм у Стародавньому Сході (зокрема, в Кодексі Хаммурапі), через римське право, філософські роздуми античних мислителів, до ідей мислителів Нового часу та сучасних правових теорій.

Отже, дослідження історичних, філософських і правових основ формування принципу правової визначеності не лише має теоретичну значущість, але й є вкрай важливим для вдосконалення національної правової системи та правозастосовчої практики. В умовах формування стабільної та передбачуваної правової системи, важливо дослідити історичні витоки та еволюцію цього принципу, починаючи від давніх цивілізацій до сучасних доктрин. Аналіз внеску філософів та правознавців різних епох дозволить краще зрозуміти сутність правової визначеності, її складові та способи подолання невизначеності в сучасному законодавстві та судовій практиці.

Формулювання мети дослідження. Метою статті є дослідження генезу принципу правової визначеності від стародавніх цивілізацій до сьогодення, виокремити ключові етапи його формування та розвитку, а також визначити внесок видатних філософів і правознавців у його концептуалізацію.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У науковій літературі низка авторів, включаючи М. Дмитрієву [2], Ю. Матвєєву [6, 7], Г. Остапенко [8], В. Панкратову [9, 10], С. Касаткіна [4], приділяли увагу дослідженню окремих аспектів принципу правової визначеності, зокрема його історичним витокам. Однак, попри наявність цих праць, аналіз наукових джерел засвідчує, що історичні аспекти цього принципу були вивчені недостатньо, оскільки його частіше розглядали як складову частину верховенства права. Ця обставина підкреслює актуальність та необхідність проведення більш ґрунтовного загальнотеоретичного аналізу історичних джерел принципу правової визначеності.

Виклад основного матеріалу. Перш ніж стати ключовим елементом концепції верховенства права і її впровадження в життя сучасного суспільства, принцип правової визначеності пройшов довгий шлях свого формування та розвитку. Його витоки лежать у глибоких шарах людської історії, з моменту зародження самого права як суспільного феномену.

Дослідники акцентують увагу на тому, що вже у Кодексі Хаммурапі (близько 1750 року до н. е.) та Законах дванадцяти таблиць (середина

V ст. до н.е.) є перші згадки про правову визначеність. Окрім того, М. Дмитрієва зазначає, що «окремі прояви правової передбачуваності можна знайти навіть у неписаних джерелах права, насамперед, у принципі таліону «око за око, зуб за зуб» [2, с. 27–28].

Аналізуючи генезу принципу правової визначеності М. Дмитрієва у своєму дисертаційному дослідженні пропонує початковою точкою його формування вважати період розквіту Критської держави, появу перших державних утворень ахейських греків та занепад мікенської цивілізації. Оскільки одне з найвідоміших правових джерел – Кодекс Хаммурапі [3] належить до цього періоду, то погоджуємося, що саме це і є початковим етапом становлення принципу правової визначеності. У Кодексі Хаммурапі встановлено три типи покарань. Один з них – принцип таліону, відомий як «око за око». Статті 196 і 197 ілюструють цей підхід: якщо людина завдавала шкоди оку іншій, їй відповідали тим самим: «Якщо людина виколов око синові людини, [то] повинні виколоти йому око (ст.196); Якщо він переломив кістку людині, [то] повинні переламати йому кістку.» (§ 197) [3]. Інший тип – символічні покарання: [§ 195] «Якщо син ударить свого батька, йому слід відрізати пальці» (ст. 195); якщо лікар робив невдалу хірургічну операцію, йому відрізали палець («Якщо лікар зробить чоловікові тяжкий надріз бронзовим ножом, заподіє смерть [цьому] чоловікові або зніме більмо у чоловіка бронзовим ножом і ушкодить око чоловіка, йому слід відрізати пальці» (ст. 218)) [3]. Третій тип – дзеркальне правило: «Якщо будівник збудує чоловікові дім і зробить свою роботу неміцно, так, що збудований ним дім завалиться і заподіє смерть домохазяїну, цього будівника слід убити» (ст. 229) [3]. Таким чином, був встановлений ключовий принцип правової визначеності: кожна особа могла розраховувати, що її справа буде розглянута згідно з нормами, які були чітко сформульовані та зафіксовані в законодавстві. Це забезпечувало передбачуваність (прогнозованість) майбутніх судових рішень у Вавилоні.

Отже, закони Хаммурапі заклали основи сучасного розуміння принципу визначеності – підтримання послідовності законодавства, його стабільності, а також неможливості скасування чи перегляду рішень царя як найвищого законодавчого і судового органу. Це відповідає тому, що сьогодні ми називаємо «остаточність судового рішення, яке набуло законної сили».

Такий підхід вселяв у людей впевненість, що рішення, прийняте під час правління одного царя, не буде змінене за іншого. Подібне формулювання сприяло стабільності правової системи, захищаючи її від ухвалення рішень, що не відповідали законним очікуванням громадян.

Принцип таліону, що виражав вимоги до правової визначеності, згодом був закріплений і в римських Законах XII таблиць (лат. *Leges duodecim tabularum*) (середина V ст. до н. е.), які у Римі протягом багатьох століть були основним джерелом публічного та приватного права. Закони XII таблиць встановлювали недоторканність приватної власності, інститут рабства та нерівність перед законом. Це призвело до того, що в них була зафіксована відмінність між правовими статусами патрициїв та плебеїв, патронів і клієнтів, а також вільних громадян і рабів [6, с.57]. Безсумнівно, такий підхід до правового регулювання сприяв стабільності та передбачуваності юридичної поведінки різних верств населення. Також у Законах XII таблиць з'явилися технічні вимоги до розробки та ухвалення законів законодавчими зборами. Вони включали: вимогу письмової форми закону, його доступності та зрозумілості; вимогу обов'язкового ознайомлення, що передбачала знання законів напам'ять усіма повнолітніми римськими громадянами. Ця практика стала одним із перших проявів правового виховання громадян.

Первинні ідеї про визначеність і невизначеність можна відшукати у вченні Анаксимандра (611-546 рр. до н.е.). Він характеризував першооснову всіх конкретних речей і явищ навколишнього світу, стверджуючи, що вони є визначеними формами невизначеної матерії, яку він називав апейроном. Філософ дійшов висновку, що невизначеність є властивістю будь-якої матерії, що відображає її невичерпність. Згодом ідеї Анаксимандра були розвинені послідовниками Піфагора. Вони обґрунтували кілька положень:

- Матерія є невизначеною та пасивною, набуваючи визначеності під впливом ідеальних сил.

- Невизначеність не має точок дотику з визначеністю, оскільки ці властивості належать різним об'єктам [2, с. 30–31].

У Стародавній Греції ідея правової визначеності закону втілювалася в чіткому написанні правових норм і встановленні відповідальності для автора законопроекту за його схвалення. Це був прямий прояв принципу правової визначеності.

Якщо після ухвалення закону на зборах з'ясовувалося, що він містить значні недоліки або суперечить іншим, раніше прийнятим законам, його автора могли притягнути до суду [9, с. 187–188]. Фактично, це закладало основи юридичної відповідальності за неналежне виконання обов'язків щодо підготовки закону, покладених на особу суспільством.

У своєму дисертаційному дослідженні М. Дмитрієва відзначає, «що в епоху античності, паралельно з обґрунтуванням вимог до законів, що відображали ідеї правової визначеності, філософи активно дискутували про категорії визначеності і невизначеності речей навколишнього світу. Зокрема, Геракліт втілював діалектику цих понять у своїх поглядах про єдність буття і небуття, сталості та плинності, ґрунтуючись на принципі «все тече». На його думку, річ набуває визначеності й стає конкретною в результаті руху; Платон розглядав ідеальний світ як світ сутностей, де втілена визначеність. Натомість матеріальний світ він вважав невизначеним, мінливим і хаотичним; Арістотель також міркував над цими категоріями. Для нього об'єктивна визначеність мала стільки ж значень, скільки й актуальне буття. Невизначеність він трактував як об'єктивну відсутність певної якості, кількості, місця чи часу. Процес перетворення невизначеності на визначеність, на його думку, залежить від впливу форми на матеріальний субстрат» [2, с. 31–32].

З розвитком нормотворчого процесу в греків, з'явилася ще одна проблема, пов'язана з правовою визначеністю. Навіть якщо всі закони були «визначеними» (тобто чітко сформульованими та зафіксованими), не було гарантії, що чинний сьогодні закон не втратить свою силу завтра через ухвалення іншого.

Як зазначає у своєму монографічному дослідженні В. Панкратова в Афінах для обмеження законодавчих нововведень застосовувалась сувора та складна процедура. Спеціалізований комітет магістратів, відомий як «*Nomotetai*», мав завдання захищати чинне законодавство від нових законопроектів. Цей комітет ретельно вивчав кожен документ, запропонований громадянами. Законодавча ініціатива була справою великої відповідальності. Якщо законопроект схвалювали збори, його автор брав за нього повну відповідальність. У випадку, коли будь-який громадянин як позивач міг довести після ухвалення закону, що він містить суттєві недоліки або суперечить старим афінським законам, автор міг бути притягнутий до суду. Покарання

були дуже суворими, аж до смертної кари, хоча частіше застосовувався штраф [10, с. 7–8].

Крім того, правова визначеність процесуальних норм також проявлялася у встановленні чітких строків: півдобі, тиждень, півтора року тощо. Були визначені умови для проведення судових засідань за відсутності однієї зі сторін, встановлена відповідальність за неявку до суду, умови примусового доставлення відповідача, а також умови поручительства як гарантії його явки та відповідальність за перешкоджання прибуттю до суду.

У перехідний період від Античності до Середньовіччя імператор Юстиніан здійснив масштабну кодифікацію римського права, створивши Звід цивільного права. Цей збір оновив застарілі норми та доповнив їх новими, що відображали феодалізацію суспільства, заклавши основи для розвитку правової визначеності в романо-германській правовій системі.

Упродовж Середньовіччя, Відродження та Просвітництва філософи, зокрема Тома Аквінський, Френсіс Бекон, Гюго Гроцій, Томас Гоббс, Шарль-Луї Монтеск'є та інші, заклали теоретичні основи сучасного розуміння принципу правової визначеності, хоча й не сформулювали його в сучасному вигляді. Їхні ідеї зосереджувалися на важливості доступності, зрозумілості та передбачуваності законів, а також на їх відповідності природним правам і здоровому глузду. Ці ідеї є фундаментом для критичного ставлення до прецедентного права і закріплення пріоритету писаного закону.

Тома Аквінський наголошував на необхідності оприлюднення закону як його суттєвої ознаки. На його думку, людський закон є необхідним для конкретизації та захисту природного закону, який через свою неконкретизованість може по-різному тлумачитися людьми з різними властивостями та в різних обставинах.

Гюго Гроцій розглядав природне право як «припис здорового глузду», що слугує основою для розрізнення дозволеного та недозволеного. За його концепцією, поведінка людини може оцінюватися не тільки за нормами позитивного права, а й за критерієм відповідності здоровому глузду, що забезпечує стабільність і визначеність правових норм. Джеремі Бентам різко критикував прецедентне право як «собаче право», оскільки воно, на його думку, не дає людям можливості прогнозувати свою поведінку, оскільки створюється суддями без участі народу і залишається невідомим для нього. Він виступав за кодифікацію та спрощення мови

законів, наближуючи її до повсякденної, щоб забезпечити доступність права для кожного [6]. Це є важливим елементом формування правової політики.

Френсіс Бекон вважав точність головною якістю закону. Він зазначав, що без точності закон не може бути справедливим, а неясність може виникати як через багатослівність, так і через надмірну стислість. Бекон, як і Бентам, виступав проти суддівської правотворчості, стверджуючи, що судді мають «тлумачити закони, а не створювати та видавати їх» [6]. Шарль-Луї Монтеск'є у праці «Про дух законів» вимагав, щоб мова закону була простою та стислою і не допускала різного тлумачення. Він вважав, що закони мають бути призначені для «людей посередніх» і не повинні вдаватися в надмірні тонкощі. Також він наголошував, що людські закони не можуть суперечити природним, а повинні їх розвивати [6].

Усі ці мислителі, кожен по-своєму, підкреслювали, що для забезпечення справедливості та передбачуваності правової системи необхідно, щоб закони були зрозумілими, доступними, точними та відповідали принципам природного права. Вони сприяли формуванню правової культури та правового виховання.

У XIX–XX століттях принцип правової визначеності набув значного розвитку завдяки працям таких ідеологів, як Альберт Дайсі та Фрідріх Гаєк. Дайсі, творець концепції «верховенства права» (rule of law), розглядав цей принцип через три ключові ознаки, які є безпосередньо пов'язаними з правовою визначеністю: відсутність довільного покарання; рівність перед законом і судом. Друга ознака полягає в тому, що всі громадяни, включаючи посадових осіб [1, с. 519]; права людини як першоджерело позитивного права [1, с. 527]. Крім того, він надавав перевагу прецедентному праву як більш надійній основі для свободи, оскільки воно менш схильне до урядового контролю, ніж писані конституції [12, с. 75].

У XX столітті німецький правознавець Ґустав Радбрух та австрійський юрист Ганс Кельзен зробили значний внесок у концептуалізацію принципу правової визначеності. Ґустав Радбрух розглядав правову визначеність (правопевність) як третю складову правової ідеї, поряд зі справедливістю та доцільністю [11].

Вчений визнавав, що правова визначеність може вступати в суперечність зі справедливістю, особливо коли позитивне право є несправедливим. У такому випадку, на його думку,

питання є питанням міри: якщо несправедливість позитивного права досягає критичної межі, правопевність поступається справедливості. Однак, як правило, правопевність, як мінімальна форма справедливості, виправдовує чинність навіть несправедливого позитивного права [11].

Ганс Кельзен у своїй «Чистій теорії права» аналізував гнучкість права та проблему невизначеності, яка може виникати на етапі правозастосування [5, с. 370–372]. Отже, Ганс Кельзен зосереджував увагу на тому, що правові норми створюють певні рамки, в межах яких правозастосовчі органи мають можливість вибору, і будь-який акт, що відповідає цим рамкам, вважається законним [5, с. 370–372]. Це є відображенням загальної правової політики. Окремо варто згадати, що до принципів, що забезпечують стабільність, можна віднести й заохочувальні норми права, які стимулюють бажану поведінку, тим самим сприяючи прогнозованості правових відносин.

Висновки. Загалом, історичний аналіз свідчить, що принцип правової визначеності не є сучасним винаходом, а розвивався поступово, від простих форм у стародавніх правових джерелах (Кодекс Хаммурапі, Закони XII таблиць) до складних філософських і правових доктрин. Цілісний погляд на генезу принципу правової визначеності дозволив виокремити його ключові складові, які формувалися в різні епохи: передбачуваність, стабільність, доступність і зрозумілість закону, а також незмінність судових рішень. Видатні мислителі, від античних філософів до сучасних теоретиків права, заклали фундамент для його концептуалізації.

Давні цивілізації та античність: Уже в Кодексі Хаммурапі та Законах XII таблиць можна простежити перші прояви правової визначеності через принцип таліону, що забезпечував передбачуваність покарання, а також через вимоги до письмової форми та доступності законів. У Стародавній Греції важливість правової визначеності підкреслювалася через запровадження відповідальності для авторів законопроектів за їх недоліки. Це сприяло формуванню правової культури.

Середньовіччя, Відродження та Просвітництво: Філософи цих епох, зокрема Т. Аквінський, Г. Гроцій, Дж. Бентам та Ш.-Л. Монтеск'є, заклали теоретичні основи принципу, наголошуючи на оприлюдненні, зрозумілості законів та їх відповідності природним правам. Їхні ідеї стали основою для критики прецедентного

права та утвердження пріоритету писаного закону, що відображає основні напрями правової політики.

XIX-XX століття: А. Дайсі та Ф. Гаєк вивели принцип правової визначеності на новий рівень, інтегрувавши його в концепцію верховенства права. Вони підкреслили його роль у боротьбі з дискреційними повноваженнями влади, забезпеченні рівності перед законом та передбачуваності дій державних органів. Г. Радбрух та Г. Кельзен збагатили доктрину, дослідивши конфлікт між правовою визначеністю і справедливістю та виявивши різні види невизначеності на етапі правозастосування, що також стосується норма права.

Отже, усебічний аналіз генези та еволюції принципу правової визначеності дозволив не лише простежити його історичний розвиток, а й показати, що він є багатоаспектним явищем, яке включає в себе вимоги до законодавства (чіткість, стабільність, доступність) та до правозастосовної практики (передбачуваність рішень, відсутність свавілля). Розуміння цих аспектів є ключовим для імплементації європейських стандартів і подальшого вдосконалення національної правової системи, що є частиною правової політики держави.

Список використаної літератури:

1. Дайсі А. Вступ до вчення про право конституції. Антологія лібералізму: Політико-правничі вчення та верховенство права / упоряд.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд. Київ: Книги для бізнесу, 2008. 992 с.
2. Дмитрієва М. М. Реалізація принципу правової визначеності: вітчизняний і зарубіжний досвід. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Запорізький національний університет, Запоріжжя, 2024.
3. Зведення законів Хаммурапі. URL: <https://ibib.ltd.ua/zakonyi-vavilonskogo-tsarya.html>.
4. Касаткін С. Позитивістська доктрина правової невизначеності (на прикладі вчень Г. Кельзена та Г. Харта). *Філософія права і загальна теорія права*. 2014. № 1–2.
5. Кельзен Г. Чисте правознавство. З додатком: Проблема справедливості. Київ : «Юніверс», 2004. 496 с.
6. Матвєєва Ю. І. Принцип правової визначеності як складова верховенства права. – Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ. 2019. 220 с.

7. Матвеева Ю. І. Принцип правової визначеності: історичні підходи та сучасне розуміння. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2011. Т. 116. С. 29–31.
8. Остапенко Г. З. Принцип правової визначеності: від визнання до застосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 5. С. 53–56. URL: http://lsej.org.ua/5_2022/10.pdf.
9. Панкратова В. Історичні витоки принципу правової визначеності. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 1. С. 187–192.
10. Панкратова В. О. Принцип правової визначеності: загальнотеоретична характеристика: монографія. Суми. 2016. 185 с.
11. Радбрух Г. Законне неправо та надзаконне право. *Проблеми філософії права*. 2004. Т. II. С. 83–94.
12. Таманага Б. Верховенство права. Київ: Києво-Могилянська академія, 2007. 208 с.

Yavetsky T.V. The Genesis of the Principle of Legal Certainty: From Ancient Civilisations to Modern Doctrines

The article is devoted to a comprehensive analysis of the genesis and evolution of the principle of legal certainty, which is the cornerstone of the concept of the rule of law and one of the key requirements for Ukraine's European integration. The paper examines the historical origins of this principle, starting with ancient civilizations, where its first manifestations were recorded in sources such as the Code of Hammurabi and the Laws of the Twelve Tables. It has been determined that in the early stages of development, legal certainty was embodied mainly in the predictability of punishment (the principle of talion) and the stability of written laws.

In Antiquity, thanks to the teachings of ancient Greek philosophers such as Plato and Aristotle, the idea of certainty began to take on a philosophical meaning, separating itself from uncertainty as chaos. In Roman law, this principle was embodied in the long-term nature of laws and the clear regulation of procedural norms.

The development of ideas in the Middle Ages, the Renaissance, and the Enlightenment, in particular thanks to the works of Thomas Aquinas, Hugo Grotius, Jeremy Bentham, and Charles-Louis de Montesquieu, contributed to the formation of the theoretical basis of the principle. Philosophers emphasized the accessibility, clarity, and precision of laws, opposing judicial lawmaking and justifying the priority of written law.

A special contribution to the conceptualization of the principle of legal certainty was made by 19th- and 20th-century ideologists such as Albert Dicey and Friedrich Hayek, who integrated it into the doctrine of the rule of law. Their works emphasized the importance of this principle in counteracting the arbitrariness of power and ensuring the equality of all subjects of law. In addition, an analysis of the views of Gustav Radbruch and Hans Kelsen revealed the multifaceted nature of the principle, in particular its connection with justice and the types of uncertainty that arise in law enforcement practice.

In conclusion, the article argues that the principle of legal certainty is the result of a long evolution and includes requirements for legislation (clarity, stability, accessibility) and law enforcement practice (predictability, absence of arbitrariness). Understanding these aspects is crucial for the successful implementation of European standards in the Ukrainian legal system.

Key words: legal culture, legal education, legal policy, legal norm, incentive legal norms, legal certainty.